

જયોતીન્દ્ર દવે

(જન્મ : 21-10-1901; અવસાન : 11-9-1980)

હાસ્યલેખક જયોતીન્દ્ર હરિશંકર દવેનો જન્મ પોતાના વતન સુરતમાં થયો હતો. તેમણે કોલેજ સુધીનું શિક્ષણ સુરતમાં લીધું. 1933-37 દરમિયાન સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક રહ્યા. જીવનનો મોટો ભાગ તેઓ મુંબઈમાં વસ્યા હતા. છેલ્લે માંડવી (કચ્છ)ની કોલેજમાં ત્રણેક વર્ષ આચાર્ય રહ્યા હતા. તેઓ વિશેષ લોકપ્રિય અને અગ્રણી નિબંધકાર હતા. હાસ્યલેખક તરીકેની શક્તિ અને હાસ્યપ્રેરક વ્યાખ્યાનો આપવાની ઉત્તમ આવડત એ બંને ગુણોનો સમન્વય તેમનામાં હતો. તેઓ ભારતીય કાવ્યમીમાંસાના અભ્યાસી હતા. તેમણે નાટક અને અનુવાદો પણ આપ્યા છે.

‘રંગતરંગ ભાગ-1 થી 6’, ‘મારી નોંધપોથી’, ‘રેતીની રોટલી’, ‘પાનનાં બીડાં’, ‘અલ્પાત્માનું આત્મપુરાણ’, ‘નજર: લાંબી અને ટૂંકી’, ‘ત્રીજું સુખ’, ‘રોગ, યોગ અને પ્રયોગ’, ‘જ્યાં ત્યાં પડે નજર મારી’ તથા પ્રતિનિધિ હાસ્યલેખોનો સંગ્રહ ‘જયોતીન્દ્ર તરંગ’ છે, જેમાં ઉત્તમ હાસ્યનિબંધો છે. ધનસુખલાલ મહેતા સાથે તેમણે ‘અમે બધાં’ નામની હાસ્યસભર નવલકથા આપી છે. હાસ્યની વિવિધ પ્રયુક્તિનો આશ્રય લેતી એમની શૈલી હાસ્ય જન્માવે છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયા હતા.

આ કૃતિમાં ‘જીભ’ વિશે જણાવતાં લેખક કહે છે કે મનુષ્યની સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં જીભનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. જીભ એક છે પણ બે કામ કરે છે-સ્વાદ પારખવાનું અને બોલવાનું. જીભ જન્મથી મરણ અને મરણ પછી પણ વાણીરૂપે અમર રહે છે. રસાસ્વાદનો અધિકાર પણ જીભને મળ્યો છે. જ્ઞાન અને કર્મનો સુંદર સમન્વય તે સાધી શકે છે. શરીરની વ્યાધિઓનો પરિચય પણ જીભથી થાય છે. જીભથી મનુષ્યના સંસ્કારોની ઓળખ થાય છે. માન અને અપમાનના અનુભવો જીભથી જ થાય છે. કેટલીક જીભ કાતરનું કામ કરે છે તો કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે. મનુષ્યની તંદુરસ્તી, નીતિ, વિવેક, ધર્મ આદિ એનું આખું જીવન જીભને આધારે વિકસે છે કે વણસે છે. ઈશ્વરે જીભને છૂટી કરી શકાય એવી રચના કરી હોત તો કેટલું સારું થાત! કંકાસ, મારા-મારી, ગાળાગાળીના પ્રસંગો જીભને કાઢી ગજવામાં મૂકી દઈ આવા કેટલાય પ્રસંગો સુધારી શકાયા હોત. ક્યારેક કોઈની જીભ અદલાબદલી થઈ જાત પણ તેમાંય ફાયદો જ થાત. રામનું રટણ કરનારી જીભ કોઈ ખ્રિસ્તીના મોંમાં તો રહીમને ભજનારની જીભ કોઈ બ્રાહ્મણના મુખમાં જઈ ચડે તો આપોઆપ રામ, રહીમ અને ગોડની એકતા સિદ્ધ થઈ જાત! આ નિબંધમાં હળવો-ગંભીર વિષય લઈ લેખક ઉત્તમ કક્ષાનું હાસ્ય જન્માવી શક્યા છે એટલું જ નહીં, આ હળવાશની સાથે-સાથે જીવનની ગંભીર સમસ્યાઓના સમાધાનની કલ્પના કરી ઉત્તમ ઉપદેશ પણ આપ્યો છે.

મનુષ્યની સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં જીભનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. બીજી બધી કરતાં એનું મહત્ત્વ પણ વિશેષ છે. કાન, હાથ, પગ આદિ બધે ઈન્દ્રિયો છે ને તે કાર્ય એક જ કરે છે. એક સાંભળવાનું કામ કરવા માટે બે કાન, એક શ્વાસ લેવાનું કાર્ય કરવા માટે બે નસકોરાં, ચાલવાના એક કાર્ય માટે બે પગ, જોવાના કામ માટે બે આંખો, પણ બોલવાનું ને સ્વાદ પારખવાનું એમ બે કામ માટે એકલી જીભની જ નિમણૂક કરવામાં આવી છે.

ઘણીખરી ઈન્દ્રિયો પર આપણો કાબૂ નથી. આપણી ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ પરસંસ્કારની અસર એના પર થયા વગર રહેતી નથી. કોઈ આપણને ગાળ દેતું હોય ને તે સાંભળવી આપણને કુદરતી રીતે જ ન રુચતી હોય તોપણ આપણા પોતાના કાન એ ગાળ આપણા મગજ સુધી પહોંચાડ્યા વિના નહિ રહે. ન જોવા જેવું આંખ અનેક વાર જુએ ને માથું ફેરવી નાખે એવી દુર્ગંધ નાસિકા મગજને પહોંચાડે છે, પરંતુ જીભની ઉપર તો મનુષ્યની પૂરેપૂરી સત્તા પ્રવર્તે છે. એની ઈચ્છા હોય તો જ બોલવાનું કે સ્વાદ આપવાનું કાર્ય જીભ કરી શકે, અન્યથા નહિ.

બોલવાનું ને ખાવાનું-દુનિયાનાં બે મોટામાં મોટાં કાર્ય એક નાનકડી જીભ બજાવે છે. માનવજીવનમાં આના કરતાં વધારે ઉપયુક્ત કે જરૂરી બીજાં કોઈ કાર્ય નથી. એ બંને કાર્યની મનુષ્યના જન્મથી શરૂઆત થાય છે ને જીવનનો અંત આવતાં સુધી ચાલે છે અથવા મનુષ્યના મરણ પછી પણ એની જીભનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહે છે. એના મત, અભિપ્રાય, વચન આદિનો પાછળનાંઓ વારંવાર ઉલ્લેખ કરીને એની વાણીને અમર બનાવે છે ને એની પાછળ બારમું, તેરમું, શ્રાદ્ધ, વરસી આદિ પ્રસંગો યોજીને એની રસાસ્વાદની અભિલાષાને મરણ પછી સંતોષે છે. આમ, જીભનું કાર્ય મનુષ્યના જન્મથી શરૂ થાય છે ને એ મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજી ઈન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય છે ત્યારે પણ જીભ તો એવી ને એવી બળવાન રહે છે. ઘણી વાર તો બીજી ઈન્દ્રિયોની શક્તિ એનામાં ભેગી થતી હોય એમ લાગે છે. ઘરડી આંખ, ઘરડું મગજ-એ નિર્બળતાની નિશાની છે; પણ ઘરડી જીભ એટલે અનુભવે ને સંસ્કારે, બળમાં ને કળમાં દુર્જય બનેલી જીભ એમ જ સમજવાનું છે.

રસાસ્વાદનો અધિકાર જીભને મળ્યો છે, એના વડે જ સ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે માટે એને જ્ઞાનેન્દ્રિય ગણીએ તો ગણી શકાય. બોલવાનું કાર્ય એ કરે છે એટલા માટે એને કર્મેન્દ્રિય પણ કહી શકાય. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની પેઠે જ્ઞાન ને કર્મનો એ સુંદર સમન્વય સાધી બતાવે છે. મન ને હૃદય-એની વચ્ચેનું એનું સ્થાન છે તે બહુ સૂચક છે. બંનેને એના વિના ચાલતું નથી. બંનેના પ્રતિનિધિની ગરજ એ જ સારે છે. મનના વિચાર ને હૃદયની ઊર્મિઓને જીભ જ વ્યક્ત કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને ગણિત કે તત્ત્વજ્ઞાનના મુશ્કેલ કોયડાઓ સમજાવતી જીભ જ પ્રિયતમાના સાંનિધ્યમાં પ્રણયવચનો ઉચ્ચારે છે.

જેમ કેટલીક કુલવધૂઓ આખા ગૃહનો ભાર ચલાવે છે છતાં ગૃહ બહારનાં તેનાં દર્શન પણ થઈ શકતાં નથી તેમ જીવનમાં બે સૌથી મુખ્ય કાર્યો કરતી હોવા છતાં જીભ ઘણું ખરું અદૃશ્ય રહે છે.

સ્નિગ્ધ, સુકોમળ, નાની, નાજુક ને નમણી એવી જીભ અનેક રીતે સ્ત્રીના સરખી છે. આપણે એની પાસે સૌથી વધારે કામ લઈએ છીએ તે છતાં બને ત્યાં સુધી એને ઓઝલ પડદામાં રાખીએ છીએ. રસોઈ બનાવીને સ્ત્રી આપણી સ્વાદવૃત્તિને પોષે છે ને સુંદર ઘરેણાં-લૂગડાં પહેરી આપણી અભિમાનવૃત્તિને પોષે છે તેવી જ રીતે જીભ આપણી સ્વાદવૃત્તિને સંતોષે છે ને સરસ શબ્દો વડે આપણાં વખાણ કરી અભિમાનવૃત્તિને ઉત્તેજે છે. સ્ત્રીની પેઠે જીભ પણ ઘાયલ કરે છે ને ઘા રુઝાવે છે. તુમ્હીને દર્દ દિયા હૈ, તુમ્હી દવાઈ દેના એમ માશૂક કહે છે તે જ રીતે જીભને પણ કહી શકાય. કોઈનું અપમાન કરી તેને ઘાયલ કરનારી જીભ પાછળથી જરૂર પડ્યે તેનાં વખાણ કરી પોતે પાડેલા ઘાને રુઝાવી શકે છે. પુરુષનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેટલીક વાર સ્ત્રીને કરવું પડે છે તેમ પેટ આદિના રોગના ભોગ જીભને બનવું પડે છે. પેટમાં અપચો થતાં જીભ પર ચાંદી પડે છે. પેટની વાત જીભ તરત જ કહી દે છે. અબળા વર્ગ તરફથી ઘણીવાર ગૃહનાં છિદ્ર બહારનાં જાણવાનાં મળે છે, તે જ પ્રમાણે રોગોના નિદાન માટે તજજ્ઞો જીભ પર ઘણો આધાર રાખે છે.

ફીકી, સફેદ, નરમ, પહોળી ને અસ્થિર જીભ પાંડુરોગની સૂચક છે. ભૂરાશ પડતી જીભ છાતીનાં દરદોનો સંભવ દર્શાવે છે. વચ્ચે છારીવાળી સૂને છેડે રતાશવાળી જીભ અપચો અને અન્ય ઉદરરોગનું સૂચન કરે છે. મુખ બહાર કાઢતાં જેની જીભ સ્થિર રહી ન શકે તે મનુષ્ય નશો કરતો હશે એમ કહી શકાય. મુખ બહાર કાઢતાં એક બાજુથી બીજી બાજુએ જીભને હલાવી ન શકાય તો એ પક્ષાઘાતનું ચિહ્ન ગણાય છે. આમ, જીભ દેહનાં અનેક દરદો ખુલ્લાં કરે છે, પરંતુ જીભ માત્ર શરીરના વ્યાધિઓને જણાવતી નથી. એ મનુષ્યનાં ગામ, જાતિ આદિની પણ માહિતી વગર પૂછ્યે આપી દે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર - એ ભેદો પણ કદાચ જીભને આધારે કરવામાં આવ્યા હશે. જેની જીભ સહેલાઈથી, નહિ જેવા કારણે, ભયંકર શાપ આપી શકે તે બ્રહ્મર્ષિ: જેની જીભ વેદમંત્રોના ઘન, જટા, કમ ઇત્યાદિ પ્રકારે પાઠો કરી કસરત કરે ને સોમરસનું આસ્વાદન કરે તે બ્રાહ્મણ: જેની જીભ વીરરસની વાતો કરે ને કસુંબાપાણીમાં રાચી રહે તે ક્ષત્રિય; પૈસાની વાત સાંભળી જેની જીભ ભીંજાઈ જાય તે વૈશ્ય; ને જેની જીભ ઘણુંખરું મૌન સેવે ને ઈતર વર્ણના હુકમ સાંભળી “હા, માબાપ!” કહે તે શૂદ્ર. અત્યારે આ વર્ગભેદ લોપાતા જાય છે અને તેને બદલે નવીન ભેદો રચાતા જાય છે. જેની જીભ “યુ ગધા! બેવકૂફ- સુવર!” એમ ઉચ્ચારતી હોય ને દિવસમાં ચાર-પાંચ વાર વિવિધ ઉત્તમ વાનીઓનો રસાસ્વાદ માણતી હોય તે ઉત્તમ વર્ગના મનુષ્યો. જેની જીભ “મા-બાપ, સરકાર, પ્રભુ” એવો પાઠ પઢ્યા કરતી હોય ને બેએક દિવસે એક વાર, અતિશયોક્તિમાં જેને અન્ન કહી શકાય એવું કંઈક આરોગતી હોય તે નીચ વર્ગનો મનુષ્ય. “રજાબજા નહિ મળે, સમજ્યા? જુઓ, આજે જરા બે-ત્રણ કલાક વધારે બેસજો ને આવતે મહિને તમારા પગારમાં દશ ટકાનો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે” એમ જેની જીભ બોલતી હોય તે ઉપરી અધિકારી. ‘સાહેબ, છે-તે-છે-તે જરા આજે - આજે જરા - એમ કે સાહેબ, આજે જરા વહેલો ઘેર જાઉં? ઘેર માંદગી છે. સાહેબ, સાહેબ બાકીનું કામ ઘેર લઈ જઈશ’ એમ બીતાં બીતાં કરગરતા અવાજે ને દીનમુદ્રાએ બોલે તે કારકુનિયા જીભ.

જીભ આમ માણસનાં જાતિકુળ જ નથી જણાવી દેતી, પરંતુ એ કયા શહેર કે ગામનો છે તે પણ એ કહી દે છે. એક વખત ભરૂચમાં મેં બે મનુષ્યોને વાગ્યુદ્ધ ખેલતા જોયા હતા અને તે વેળા મને બહુ નવાઈ લાગી હતી. વાગ્યુદ્ધ ખેલતા હતા તેની નવાઈ નહોતી લાગી-બે માણસો મળે ને લડે નહિ તો નવાઈ લાગે - લડે એમાં નવાઈ નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું. ‘તું લાલચોલ ડોલા કાઢીને ગાલ પર ગાલ દે છે તે માલ પરથી નીચે ઊતરની! બતાવી દઉં!’ એકે કહ્યું: ‘સાલા, તારું મોં ઊજલું છે, પણ કરમ તો કાલાં છે. ધોલામાં ધૂલ પડી તારા!’ બીજાએ ઉપરથી જવાબ દીધો. આ બંને યોદ્ધાઓએ એકમતે “ળ” કારનો બહિષ્કાર કરેલો જોઈ મને નવાઈ લાગી. તે પછી ભરૂચમાં લગભગ બધા જ માણસોને મેં ‘ળ’ને સ્થાને ‘લ’ વાપરતા સાંભળ્યા હતા. સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ બધે સ્થળે “ળ” બોલાય છે તે ભરૂચમાં કેમ બોલાતો નથી એ ઉચ્ચારશાસ્ત્રનો વિષમ કોયડો છે. મને લાગે છે કે બાળપોથીમાં નળનું ચિત્ર આપી તે પરથી ‘ળ’કાર શીખવવામાં આવે છે ને ભરૂચમાં નળ નથી, તેથી કદાચ ભરૂચવાસીઓએ નળની સાથે ‘ળ’નો પણ બહિષ્કાર કર્યો હશે પણ એ સાથે આપણને ઝાઝી નિસબત નથી. ‘ળ’કારનો બહિષ્કાર કરનારી જીભ ભરૂચવાસીની છે એમ તરત જણાઈ આવે છે. તે જ રીતે ‘હવાકાનું હેર હાક’ માગનારી સુરતી જીભ ને ‘સડકું ખોદીએ સીએં ને રાબું પીએં સીએં.’ એમ કહેનારી કાઠિયાવાડી જીભ પણ પોતાના નિવાસસ્થાનની ખબર આપી દે છે.

જીભની કુતૂહલપ્રિયતા ને દિદ્રાન્વેષીપણું અદ્ભુત છે. દાંતના ખૂણેખૂણામાં એ ફરી વળે છે. એક ઝીણી સરખી કરચ દાંતમાં ગમે ત્યાં સંતાઈને ભરાઈ બેઠી હોય તો તેને શોધી કાઢે ત્યારે જ એ જંપે છે. એ વિષયમાં પણ એ અબળાવર્ગ સાથે હરીફાઈમાં ઊતરી શકે એમ છે. મોંમાં કાતરા પડ્યા હોય કે ચાંદી પડી હોય તો જીભ વારંવાર ત્યાં જ જવાની. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીની જીભમાં ઘા રુઝવવાની શક્તિ છે ને તેથી શરીર પર પડેલા ઘાને જીભ વડે ચાટ ચાટ કરે છે પણ ઉત્ક્રાંતિક્રમમાં આગળ વધતાં મનુષ્યની જીભમાંથી ઘા રુઝવવાની શક્તિ જતી રહી ને તેને સ્થાને ઘા પાડવાની ને પડેલા ઘા ચાટી ચાટી વિશાળ ને ઊંડા બનાવવાની શક્તિ આવી.

બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ તથા વિશિષ્ટત્વ એની જીભને લીધે જ છે. અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યોનું મગજ વધારે બળવાન હોય છે અથવા એનામાં બુદ્ધિ વધારે હોય છે, એ વાત મનુષ્ય અને પ્રાણી-બંનેના પરિચયમાં આવનાર કોઈથી પણ મનાય એવી નથી. મનુષ્ય કરતાં આંખની બાબતમાં બિલાડી, હાથની બાબતમાં ગોરીલો, નાકની બાબતમાં કૂતરો, પેટની બાબતમાં વરુ ને પગની બાબતમાં ગધેડો બળવાન હોય છે એ જાણીતું છે, તેમજ બીજાં જાનવરોની માફક એને શીંગડાં ને પૂંછડી પણ હોતાં નથી. એ પરથી સમજાય છે કે મનુષ્ય કરતાં, જીભ સિવાયની બીજી ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં અન્ય પ્રાણીઓ વધારે નસીબદાર છે. મનુષ્યનો ખરેખરો વિકાસ જીભના વિષયમાં થયો છે. કીડી, મંકોડા, વંદા આદિને જીભ હોતી જ નથી. સુખ-દુઃખના ધ્વનિ પણ એનાથી કાઢી શકાતા નથી. બિલાડાં, કૂતરાં આદિ પશુઓને જીભ હોય છે પણ તે માત્ર અમુક પ્રકારના ધ્વનિ કાઢી શકે છે. એથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જીભ વડે વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કરી શકે છે. પોપટ વગેરે પક્ષીઓ કંઈક માણસના અવાજને મળતા આવે એવા પ્રકારના ધ્વનિ કાઢી શકે છે; પરંતુ એક મનુષ્ય જ એવું પ્રાણી છે, જે જીભ વડે કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ કાઢી શકે છે. પશુપંખીઓ તેમ કરી શકતાં નથી, માટે જ મનુષ્ય પશુપંખી કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એક મનુષ્ય બીજાં મનુષ્યને ‘કૂતરાં, ગધ્ધો, સૂવર, હેવાન’ વગેરે કહી શકે છે. જાનવરો એક-બીજાને ‘માણસ, આદમી, ઈન્સાન’ વગેરે કહીને ગાળ દઈ શકતાં નથી એટલે એ માણસ કરતાં ઊતરતાં દરજ્જાના ગણાય છે. મનુષ્ય પોતાને શ્રેષ્ઠ કહી શકે છે - જીભ વડે; બીજું કોઈ પ્રાણી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહી શકતું નથી; એ જ બતાવે છે કે મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા એની જીભને લીધે જ છે.

સમય ને સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જવાની જીભની શક્તિ પણ સ્ત્રીના જેટલી જ છે. પિતાના ઘરના વાતાવરણ કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના વાતાવરણમાં આવેલી નવોદા, નવીન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જઈ, જાણે એ જ વાતાવરણમાં નાનપણથી ઊછરી હોય તેમ વર્તવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે જીભ પણ સંજોગો બદલાતાં તરત તેને અનુકૂળ થઈ જાય છે. સુધારકો પર તીવ્ર બાણ વરસાવતી જીભ સંજોગોમાં ફેરફાર થતાં તરત જ સુધારકની પ્રશંસા કરવા મંડી પડે છે. ઘરને ખૂણે ઉપરી અમલદારની સખત ઝાટકણી કાઢતી જીભ એ અમલદારના સાંનિધ્યમાં એના ગુણગાન ગાવા મંડી પડે છે.

એક ગાડીવાળાએ એક નાના છોકરાને કંઈક વાંકસર તમાચો માર્યો. છોકરો રડતો રડતો પોતાના પિતા પાસે ગયો. એનો પિતા ઉશ્કેરાઈ ગયો. ‘કોણે માર્યો મારા છોકરાને? એની છાલ ઉબેડી નાખું! જોવું તો ખરો, મારા છોકરાને આંગળી અડાડવાની હિંમત કોણે કરી?’ એમ બોલતો એ છોકરાને લઈને આગળ આવ્યો. છોકરાએ ગાડીવાળાને બતાવી કહ્યું: ‘આણે માર્યો.’ છૂટ ઊંચા ને બસો રતલ વજનવાળા ગાડીવાળાએ આગળ આવી ‘હા, મેં માર્યો, શું છે?’ કહીને બાંચ ચઢાવવા માંડી. છોકરાના પિતાની જીભે બદલાયેલો રંગ જોઈ કહ્યું: ‘બહુ સારું કર્યું એ તો એ જ લાગનો છે. એક જ તમાચો શું કામ માર્યો? મારવા’તાને બેચાર! મારા દેખતાં મારો બીજો એક થાપટ!’ આ જ પ્રમાણે બધાંની જીભમાં સમયને અનુકૂળ થઈ જવાની શક્તિ રહેલી છે, જેનામાં એ શક્તિ જેટલી વધારે વિકસિત તેટલો એ વધારે પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન, સમજુ ને શાણો ગણાય છે.

કામિની પેઠે જીભના જાદુ ને કામણ પણ અનેરાં છે. એ મોહિનીના મોહનાસ્ત્ર ભારે અસરકારક છે. નયનબાણ કરતાં પણ જિહ્વાબાણ વધારે કાતિલ નીવડે છે. ઘણીવાર અમુક ઓળખીતા પુરુષ પર કોઈ સ્ત્રી ફિદા થઈ જવાનું જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. ‘એવું એનામાં છે શું? નથી રંગ, નથી રૂપ, નથી મર્દાનગી, નથી પૈસા, નથી પ્રતિષ્ઠા. એવું તે એ સ્ત્રીએ એનામાં જોયું શું?’ એમ સામાન્ય રીતે બધાંને લાગે છે પણ તન, મન કે ધનના વૈભવ વડે નહીં, એણે તો જીભના જાદુથી એ સ્ત્રીનું મન હરી લીધું હોય છે એ આપણે જાણતા હોતા નથી. અભિમન્યુ પર નયનોનાં જાદુ અજમાવી ચૂકેલી ઉત્તરાને જીભના જાદુ અજમાવવાનો વધારે અવસર મળ્યો હોત, તો એ વીર પુરુષ બની રણસંગ્રામમાં જઈ સ્વર્ગવાસી બનવાને બદલે ધીર પુરુષ બની નમૂનેદાર ગૃહસ્થાશ્રમી થયો હોત ઈશ્વર પણ જીભને વશ થાય છે. માત્ર મનથી નહિ, પણ જીભ વડે સ્તોત્રો ગાઈ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવી જોઈએ તેનું કારણ પણ આ જ છે. શેષનાગની હજાર જીભને લીધે જ જગત ગતિમાન રહી શક્યું છે ને એના પર શયન કરવાને લીધે જ ઈશ્વર પણ જાગ્રત રહી શકે છે.

જેમ દેશ દેશની જીભો વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિની જીભની ખાસિયત પણ જુદી જુદી જાતની હોય છે. કેટલીક જીભો શ્રોતાના કાનની ઉપાસક હોય છે. આખો વખત સાંભળનારના કાનમાં એ ઘૂમ્યા કરે છે. કેટલીક જીભો આત્મપ્રશંસાની હેલીમાં પોતાને ને સાંભળનારને ડુબાડી દે છે, તો કેટલીક સાંભળનારની ખુશામદમાં જ રચીપચી રહે છે.

કેટલીક જીભો સ્ત્રીમુખને જોઈને વાચાળ બને છે, અન્યથા મૂક થઈને રહે છે. જીભો બહુગ્રીહિ સમાસની પેઠે અન્યપદપ્રધાન હોય છે. બીજાના જ મનના વિચારની વાહક બને છે. કેટલીક જીભો કાતરનું કામ કરે છે, કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે, કેટલીક નેતરની સોટીનો ખ્યાલ આપે છે.

જીભને આપણે ‘લૂલી’નું અભિધાન આપ્યું છે પણ એ લૂલી હશે તોયે ઈશ્વરકૃપા પામેલા પંગુના જેવી હશે-આખો ગિરિ ઓળંગી શકે એવી. જગતમાં જે કંઈ થાય છે સારું-નરસું, આનંદ-કંકાસ, આત્મશ્લાઘા, ખુશામદ, વિવાહ ને વરસી, માંદગી ને તંદુરસ્તી તે સર્વ મોટે ભાગે જીભને લઈને જ થાય છે. સિદ્ધાંત તરીકે જીભ પર અંકુશ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યમાં છે, પણ ખરી રીતે જોતાં સત્તા હેઠળ એ દબાઈ જાય છે. સમાજ, ધર્મ ને કાયદાની રૂએ પુરુષ સ્ત્રીનો સ્વામી છે, પણ વસ્તુતઃ એ સ્ત્રીનો ગુલામ હોય તેમ વર્તે છે. એ જ રીતે જીભના તાબામાં એ રહે છે. એની તંદુરસ્તી, એની નીતિ, એનો વિવેક, એનો ધર્મ, એનું આખું જીવન એની જીભને આધારે જ વિકસે છે કે વણસે છે. મનુષ્ય એટલે જ જીભ.

મને લાગે છે કે ઈશ્વરે આ માનવયંત્ર ઘડ્યું, પણ ક્યાં તો એણે બહુ ઉતાવળ કરી હશે ક્યાં તો યંત્ર ઘડવાનો એને ઝાઝો અનુભવ નહિ હોય. થઈ શકે એવી કેટલીયે સગવડ એણે કરી નથી. સ્કૂ મૂકવાને બદલે કેટલીક વસ્તુ એણે એમની એમ જડી દીધી છે. જીભને ધારીએ ત્યારે મોંમાંથી છૂટી કરી શકાય એવી રચના કરી હોત તો કેટલી સગવડ થાત! નાટક, સિનેમા અથવા સભામાં પ્રેક્ષકો ને શ્રોતાઓ પોતાની જીભનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરી બીજાને દબાવ કરે છે, તેને બદલે સૌને પોતાની જીભ બહાર જુદી જુદી ડબ્બીમાં મૂક્યા પછી જ સભાસ્થાનમાં દાખલ કરવામાં આવતા હોત તો નાટક, સિનેમા તથા સભા આપણને કેટલાં વધારે આનંદદાયક લાગત! તેમ જ આખો વખત બોલબોલ કરી કંટાળો આપનાર વ્યક્તિને મળવા જતાં જીભ અત્યારે એના મોંમાં નથી, પણ ઘી ચોપડીને કબાટમાં ઊંચી મૂકી છાંડી છે એમ ખાતરી કરીને નિર્ભયપણે આપણે મળવા જઈ શકત. કોઈ પર ગુસ્સે થઈ જઈએ ત્યારે કલહ અને કંકાસના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં પહેલાં, આપણે મોંમાંથી જીભ બહાર કાઢી ગજવામાં મૂકી દઈ મારામારી ને ગાળાગાળીના પ્રસંગો કેટલી સહેલાઈથી ટાળી શકત! બળવાખોર ભાષણ કરનારાઓને કોઈ પણ દેશની સરકાર કેદમાં પૂરે છે તેને બદલે તેમની જીભ જપ્ત કરી પોતાની સુરક્ષિતતા વધારે સારી રીતે જાળવી શકત. કદાચ કોઈ વાર જીભની અદલાબદલી પણ થઈ જાત, પણ તેમાં કંઈ નુકસાન ન થતાં ઊલટો ફાયદો જ થાત. બાળકના મોંમાં કોઈ વૃદ્ધની જીભ આવતાં તે અનુભવભરી વાણીના ઉદ્ગાર કાઢી શકત. રામનું રટણ કરનારી જીભ ખ્રિસ્તના ઉપાસકના મોંમાં જઈને, રહીમને ભજનારી જીભ બ્રાહ્મણના મુખમાં જઈ ચડીને રામ, રહીમ ને ગોડની એકતા આપોઆપ સિદ્ધ કરત. હજીયે ઈશ્વરને આટલો સુધારો કરવાનું સૂઝે તો ખોટું નહિ.

પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ આનંદથી શી રીતે કર્તવ્ય બજાવ્યા જવાય એ જીભ આપણને શીખવે છે. આગળ બત્રીસ ભૈયા જેવા મજબૂત દાંત, પાછળ ગળાની ઊંડી ખાઈ, અનેક પ્રકારના, ટાઢા-ઊંના, તીખા-ખારા પદાર્થોનો સતત મારો, સંચલન માટે ઓછામાં ઓછી જગ્યા, સૂર્યનો જરાય પ્રકાશ ન આવે એવી સાંકડી અંધારી જગ્યામાં લપાઈ રહેવાનું: આવી અનેક પ્રતિકૂળતાઓ છતાં જીભ આનંદથી નિર્ભયપણે પોતાનું કાર્ય કરી જાય છે. ખાનપાનનો રસાસ્વાદ માણી અંદરનો ને મન ને હૃદયના વિચારભાવોને વ્યક્ત કરી બહારનો સંસાર સાચવે છે અને સુખી થવું હોય તો મનુષ્યે સંસારમાં જલકમલવત્ નહિ પણ મુખજીભવત્ રહેવું એવો સાંભળે તેને ઘેરો ને ગૂઢ બોધ વગર બોલ્યે સંભળાવે છે.

શબ્દાર્થ

દુર્જય જીતવું મુશ્કેલ એવું રસાસ્વાદ (અહીં) રસનો સ્વાદ સમન્વય પરસ્પર સંબંધ કે મેળ સ્નિગ્ધ (અહીં) ભીની ઓઝલપડદામાં ઘૂમટામાં-લાજમાં માશૂક પ્રિયા તજજ (અમુક વિષયનો) જાણકાર, વિદ્વાન પાંડુરોગ એક રોગ પક્ષાઘાત લકવો વ્યાધિ રોગ બ્રહ્મર્ષિ બ્રાહ્મણ ઋષિ કસુંબાપાણી પાણીમાં ઘોળેલું અફીણ કે તે મિષે થતો મેળાવડો લોપાતું જવું (અહીં) લુપ્ત-નાશ પામતું જવું કરગરવું અત્યંત દીનતાપૂર્વક આજીજી કરવી - કાલાવાલા કરવા વાગ્યુદ્ધ માત્ર શાબ્દિક યુદ્ધ, ગરમાગરમ ચર્ચા બહિષ્કાર અસ્વીકાર, ત્યાગ છિદ્રાન્વેષી બીજાના દોષ શોધનારું નવોઢા નવવધૂ ઝાટકણી કાઢવી સખત ઠપકો આપવો સાંનિધ્ય સમીપતા મોહનાસ્ત્ર બેહોશ કરી નાખે એવું અસ્ત્ર ફિદા થઈ જવું અતિ આસક્ત થઈ જવું શેષનાગ પૃથ્વીને ધારણ કરતો અનંત ફણાવાળો મહાન નાગ, સર્પ ખુશામદ સ્વાર્થ માટે કરેલાં હદ બહારનાં વખાણ, હા જી હા પંગુ પાંગળું આત્મશ્લાઘા આપવખાણ, પોતે જ પોતાનાં વખાણ કરવાં બળવાખોર બંડખોર, બળવો કરનાર જલકમલવત્ કમળ જેમ પાણીમાં રહે છે તેમ

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) જીભ દ્વારા ક્યાં બે મોટાં કાર્યો થાય છે?
- (2) કેવી જીભ પાંડુરોગની સૂચક છે?
- (3) કોઈ માણસ નશો કરતો હશે તેમ શા પરથી કહી શકાય?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લેખકે સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જીભનું સ્થાન વિશિષ્ટ શાથી ગણાવ્યું છે?
- (2) જીભ ઉપર મનુષ્યની સત્તા છે તેમ શા પરથી કહી શકાય ?
- (3) લેખક જીભને ‘જ્ઞાનેન્દ્રિય’ તથા ‘કર્મેન્દ્રિય’ સાથે શા માટે સરખાવે છે?
- (4) લેખકને ઉચ્ચારશાસ્ત્રનો વિષમ કોયડો કયો લાગે છે? શા માટે ?
- (5) ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓની જીભની ખાસિયત લખો.
- (6) પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં જીભ આનંદથી રહેવાનું શી રીતે શીખવે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘જીભ દ્વારા મનુષ્યની જાતિ આદિ બાબતોની માહિતી મળે છે’ - વિધાનની ચર્ચા સદષ્ટાંત કરો.
- (2) જીભ માટે ઈશ્વરે કેટલીક સગવડ કરી નથી તેવું લેખક શાથી કહે છે?
- (3) જીભ વિશેના લેખકના વિચારો તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ‘હાસ્યતરંગ’ મેળવીને વાંચો.
- ટીવી પર પ્રસારિત થતી હાસ્યની સિરિયલો જુઓ.
- તમારા જીવનના અથવા તમે સાંભળેલા હળવા પ્રસંગો વર્ગ-સંમેલનમાં કહો.
- વિચારવિસ્તાર કરો :

પોપટ કોયલ બોલે થોડો પણ લાગે ભલો,
વૃથા ગુમાવે તોલ બહુ બોલીને દેડકા.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રથમ ફકરો ધ્યાનથી વાંચો. જ્યોતીન્દ્ર દવે સાવ સામાન્ય ચીજનું અસામાન્ય વર્ણન કરીને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં નિપુણ છે. ‘બોલવાનું ને સ્વાદ પારખવાનું એમ બે કામ માટે એકલી જીભની જ નિમણૂક કરવામાં આવી છે ’ ‘બોલવાનું ને ખાવાનું-દુનિયાનાં બે મોટાંમાં મોટાં કાર્ય એક નાનકડી જીભ બજાવે છે’.

આ બે વિધાન લગભગ સમાન લાગે પણ લેખકની વર્ણનકલા જ તેને જુદાં પાડે છે તે તમે જોઈ શકશો.

‘છે-તે-છે-તે-જરા આજે-આજે- જરા-એમ કે સાહેબ, આજે જરા વહેલો ઘેર જાઉં?’

અહીં વચ્ચે લઘુરેખા મૂકીને કારકુન પોતાના ઉપરી પાસેથી કેવો ડચકાં ખાતો રજાની યાચના કરે છે તેનું વર્ણન....

‘જાનવરો એકબીજાને માણસ, આદમી, ઇન્સાન’ વગેરે કહીને ગાળ દઈ શકતાં નથી એટલે એ માણસ કરતાં ઊંચાતાં દરજ્જાના ગણાય છે.’ આ વાતમાં માણસ પર કરેલો એમનો કટાક્ષ ઊડીને આંખે વળગે છે.

લેખકે જીભની વિશિષ્ટતા બતાવવા કરેલી જુદાં જુદાં સાધનો સાથેની સરખામણી જુઓ :

કેટલીક જીભો કાતરનું કામ કરે, કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે, કેટલીક નેતરની સોટીનો ખ્યાલ આપે છે.

રેખાંકિત ક્રિયાપદો એકસરખાં આખ્યાં હોત તો દરેક સાધનની કાર્યસાધકતા એકસરખી બની રહેત.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- જીભ વિશે (જીભનાં વિવિધ કાર્યો વિશે) ડિબેટનું આયોજન કરો.
- શરીરનાં વિવિધ અંગોનાં પ્રત્યક્ષ કાર્યો અને પ્રચ્છન્ન કાર્યો સમજો.
- ‘હાસ્ય’, ‘વિનોદ’, ‘કટાક્ષ’- વગેરેનું જીવનમાં સ્થાન સમજાવો.
- જીભની જેમ વિદ્યાર્થીને ‘કાન’, ‘આંખ’, ‘અંગૂઠા’-વગેરે વિશે હાસ્યપૂર્ણ નિબંધ લખતાં શીખવો.